

Ραμνούντας

Αρχαία αίγλη, σημερινή ομορφιά

Κείμενο: Μαίρη Μπελογιάννη - Αργυροπούλου / Αρχαιολόγος
Φωτογραφίες: Τζέλη Χατζηδημητρίου

Το ένδοξο φρούριο, αναμφισβήτητη πηγή πλούτου και αιτία συνάθροισης σ' αυτή τη ΒΑ εσχατιά της Αττικής γης πολλών ανθρώπων κατά τους κλασικούς και επανινιστικούς χρόνους, είναι χτισμένο πάνω σε λόφο κι απ' αυτόν βιγλίζει το νότιο Ευβοϊκό κόλπο. Σπίτια, πανδοχεία, ναοί και στρατώνες περιλαμβάνονται εντός του. Λίγο πιο πάνω βρίσκονται τα ερείπια του διάσημου, κατά τους ίδιους χρόνους, ιερού της Νεμέσεως.

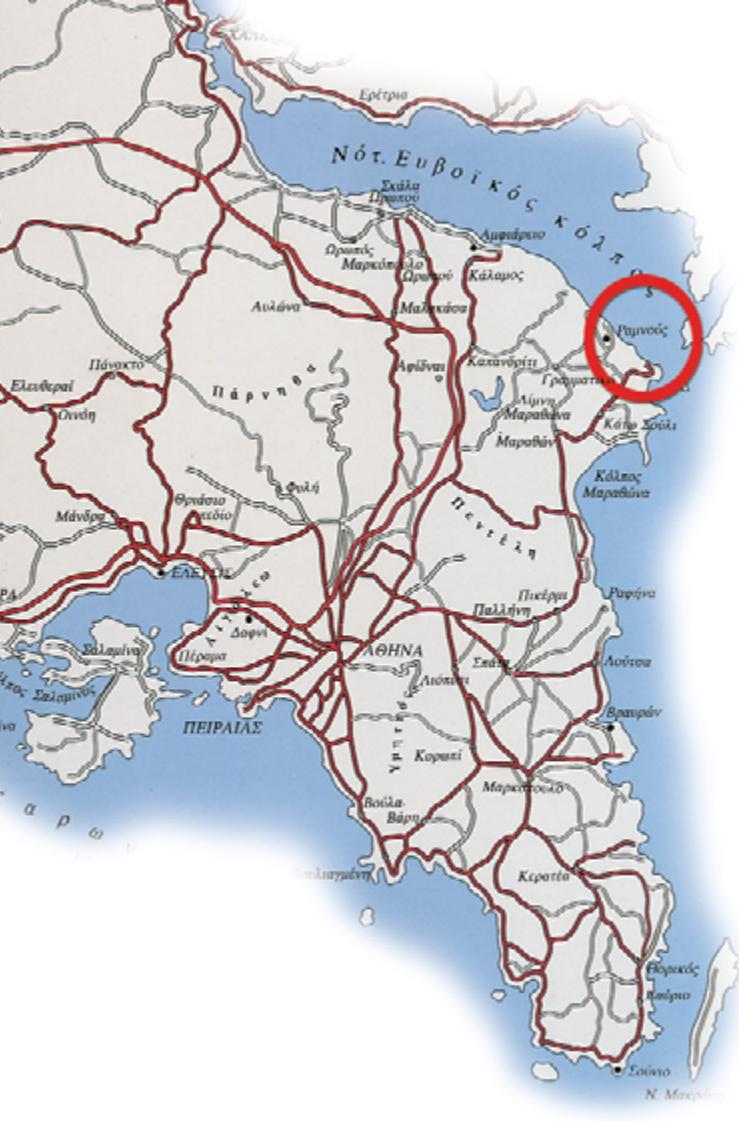
"Από το Μαραθώνα επίσης, ακολουθώντας κανείς τον παραθαλάσσιο δρόμο προς τον Ωρωπό, σε απόσταση εξήντα περίπου σταδίων, συναντά τον Ραμνούντα. Οι κάτοικοι του έχουν τα σπίτια τους κοντά στη θάλασσα, σε μικρή όμως απόσταση από τη θάλασσα προς τα ενδότερα βρίσκεται το iερό της Νέμεσης, η οποία είναι η πιο αδυσώπητη από όλους τους θεούς για τους αυθαίρετους ανθρώπους. Φαίνεται πως και τους βαρβάρους, που είχαν αποβιβασθεί στο Μαραθώνα, τους είχε βρει η οργή της θεάς αυτής, γιατί πιστεύοντας αλαζονικά πως τίποτε δεν θα τους εμποδίσει να κυριεύουν την Αθήνα έφερναν μαζί τους ένα μάρμαρο από την Πάρο, για να κάνουν τρόπαιο σαν να είχαν φέρει σε πέρας κιόλας το έργο τους. Το μάρμαρο αυτό ο Φειδίας το έκαμε άγαλμα της Νέμεσης".

(Παυσανίου, Αττικά, μετάφρ. Ν. Παπαχατζή)

Oλόγυρα οι λόφοι είναι γεμάτοι πεύκα, σχοίνια, αλλά και ζαμίνους, ένα είδος αγκαθωτού θάμνου που όταν ανθίζει την άνοιξη, και συγκεκριμένα το μήνα Απρίλιο, ο τόπος ντύνεται την κίτρινη φορεσιά του. Απ' αυτούς πήρε το όνομά της η περιοχή. Στο βάθος ξεκινά η θάλασσα, για να συναντήσει απέναντι τα βουνά της Εύβοιας.

Το βλέμμα γοητευμένο ακολουθεί το γαλάζιο σε όλες τις αποχρώσεις που παίρνει από τη μια ακτή ως την άλλη. Σταματά για λίγο στο

μικρό, ακατοίκητο νησάκι, την Καβαλιανή, τη Γλαυκόνησο των αρχαίων, που χρωστά το όνομά της στον ολυμπιονίκη Γλαύκο από την Κάρυστο. Ο Γλαύκος που διακρίθηκε στην πυγμαχία το 520 π.Χ. επάφη στο ταπεινό νησί από τους συμπατριώτες του. Είναι μάλλον άγνωστο στους πολλούς και γι' αυτό θα πρέπει οπωσδήποτε να μην μονεύσουμε το γεγονός, πως στα νερά που κυλούν αέναα αινάμεσα στην ακτή του Ραμνούντα και στη νησίδα Καβαλιανή διαδραματίσθηκε η μεγαλύτερη ελληνική ναυτική τραγωδία της σύγχρονης εποχής.

**Ανάμεσα στους λόφους
και τη θάλασσα
ξετυλίγεται η μικρή
πεδιάδα, ο κάμπος του
Λιμικού, με τις σειρές τα
αμπέλια να γράφουν με
το πράσινο χρώμα τους
το σκούρο καφέ της
γης, τις νεαρές ελιές να
αναζητούν το φύσημα
του αγέρα, για να
επιδείξουν το ασήμι των
φύλλων τους και τα
πλούσια
οπωροκηπευτικά να
βιάζονται να
μεγαλώσουν. Αυτή είναι
η περιοχή του
Ραμνούντα, του πάλαι
ποτέ δήμου της
Αιαντίδος φυλής και
φύλακα
άκρου της Αττικής πάνω
στον Ευβοϊκό κόλπο.**

Στις 12 Ιανουαρίου 1947 το επιβατηγό "Χειμάρρα" που εκτελούσε το δρομολόγιο Θεσσαλονίκη-Βόλος-Πειραιάς χτύπησε σε νάρκη και βυθίσθηκε συμπαρασύροντας στο υγρό χάρο τριακόσιους εβδομήντα τέσσερις ανθρώπους.

Ανάμεσα στους λόφους και τη θάλασσα ξετυλίγεται η μικρή πεδιάδα, ο κάμπος του Λιμικού, με τις σειρές τα αμπέλια να γράφουν με το πράσινο χρώμα τους το ουκούρο καφέ της γης, τις νεαρές ελιές να αναζητούν το φύσημα του αγέρα, για να επιδείξουν το ασήμι των φύλλων τους και τα πλούσια οπωροκηπευτικά να βιάζονται να μεγαλώσουν. Αυτή είναι η περιοχή του Ραμνούντα, του πάλαι

ποτέ δήμου της Αιαντίδος φυλής και φύλακα του βορειοανατολικού άκρου της Αττικής πάνω στον Ευβοϊκό κόλπο.

Ο σημερινός επισκέπτης μπορεί να φθάσει έως εκεί ακολουθώντας πολλούς δρόμους. Καταρχάς, το δρόμο Ραφήνας-Μαραθώνα ή τους ορεινούς της Παλαιάς Πεντέλης. Επίσης, το δρόμο Διονύσου-Νέας Μάκρης και βέβαια, τον παλαιότερο Μπογιατίου-Μαραθώνα. Εμείς διαλέξαμε αυτόν που ακολουθούσαν και οι ταξιδιώτες της αρχαιότητας, αλλά και οι ξένοι περιηγητές και αρχαιολόγοι του 19ου αι., όπως ο William Leake και ο Ludwig Ross. Όλοι αυτοί ξεκινούσαν από την Αθήνα, για να καταλήξουν, μετά από πολλές

ώρες πορεία, στον πανίερο χώρο του ιερού. Μπήκαμε λοιπόν στη λεωφόρο Μαραθώνος και συνεχίσαμε ευθεία μέχρις εκεί που μια πινακίδα μας ενημέρωσε πως σε δύο χιλιόμετρα αρχίζει ο δήμος Μαραθώνος. Στο σημείο εκείνο εμείς στρίψαμε δεξιά, για να βρεθούμε σχεδόν αμέσως στο Κάτω Σούλι. Μετά από δεκατρία περίπου χιλιόμετρα, στο τέλος του δρόμου, μια άλλη πινακίδα μας προειδοποίησε πως για τον αρχαιολογικό χώρο του Ραμνούντα θα έπρεπε να πάμε

κηπευτικά που περιμένουν τα εργατικά χέρια των οικονομικών μεταναστών για να τα ξελαφρώσουν από το βάρος των προϊόντων τους και τα λουλούδια, άγρια και μη, που μιούζουν να χαίρονται τον τόπο που μεγαλώνουν, έστω και μαζικά.

Δεξιά μας μια πινακίδα δείχνει σ' αυτούς που θέλουν να περάσουν απέναντι, στην Εύβοια δηλαδή, πως πρέπει να στρίψουν, για να πάρουν από την Αγ. Μαρίνα το F/B και να βρεθούν μετά από λίγο στα αντικρινά Στύρα.

αριστερά, καθώς δεξιά ο δρόμος οδηγεί στο Σχοινιά. Υπακούσαμε και σε λίγο βρεθήκαμε να απολαμβάνουμε τον κάμπο του Λιμικού με τα νεαρά αμπέλια που προσπαθούν να αντλήσουν δύναμη από τη μάνα γη, για να μεγαλώσουν σιγά, σιγά τους εύχυμους καιρούς τους, τα λιόδεντρα που ξεκουράζονται, τα στάχια που ξεχύνονται σαν πράσινα ποτάμια από τη βάση των λόφων, τα οπωρο-

Θαυμάσιο το παιχνίδι της φύσης, με τα χρώματα να δίνουν στο ίδιο τοπίο το στίγμα της διαφορετικής εποχής. Αρχή της άνοιξης, νιογέννητα φυτά, απαλά χρώματα. Αρχή του καλοκαιριού, μεσημβητικά φυτά, έντονα χρώματα. Αρχή φθινοπώρου, ώριμα φυτά, ποικίλα χρώματα.

Αριστερά, μια άλλη πινακίδα, δείχνει το δρόμο για το Γραμματικό. Λίγο πριν την τελική ευθεία για τον αρχαιολογικό χώρο που ήταν και η αφορμή, για να επισκεφτούμε τον Ραμνούντα, υπάρχει μια ακόμα πινακίδα, η οποία απαγορεύει στους επισκέπτες της περιοχής να ακολουθήσουν το δρόμο που οδηγεί στη θάλασσα, καθώς η περιοχή αυτή ανήκει στο Πολεμικό Ναυτικό και συγκεκριμένα

στη Ναυτική Βάση του Νότιου Ευβοϊκού.

Ο περιηγητής Παυσανίας (2ος αι. μ.Χ.) αναφέρει έναν άλλο δρόμο, παραθαλάσσιο, που οδηγούσε από τον Μαραθώνα στον Ωρωπό και περνούσε από το Ραμνούντα. Αυτόν τον δρόμο που ακολούθησε στάθηκε αδύνατο να τον εντοπίσουν μέχρι σήμερα οι αρχαιολόγοι που με επικεφαλής τον Γενικό Γραμματέα της Αρχαιολογικής Έταιρείας Αθηνών, κ. **Βασίλειο Πετράκο**, ανασκάπτουν και μελετούν τον αρχαιολογικό χώρο από το 1975 και επί δώδεκα μήνες το χρόνο χωρίς διακοπή.

Είναι γεγονός, πως όπως ο αρχαίος έτοι και ο σύγχρονος οδοιπόρος, όταν φθάσει στον Ραμνούντα, αντικρίζει το ίδιο τοπίο, ένα τοπίο πράσινο και γαλάνιο, με τους χθαμαλούς λόφους να αγκαλιάζουν στοργικά την πεδιάδα και τη θάλασσα να γλύφει φιλήδονα την ακτή. Αν μάλιστα διαλέξει να επισκεφθεί την περιοχή μια ηλιόλουστη μέρα, οποιαδήποτε εποχή του χρόνου, θα νιώσει τη θαλπωρή του ήλιου να ξεχύνεται και να απλώνεται παντού, να αυτορίζει τους αρχαίους λίθους και να ζωντανεύει τα χρώματα των πεύκων και των πολύχρωμων αργιοιλούσιων δωδων.

Από την πρώτη στιγμή η περιοχή με τη γλυκιά απομόνωσή της ξενίζει τον επικεπτη, που ξεκινά με τη σκέψη να κάνει έναν περίπατο στον τόπο, όπου λατρεύτηκε η αδυσώπητη θεά για τους αυθαίρετους ανθρώπους και στήθηκε το ιερό της. Φαντάζεται τον τόπο άγριο, αφιλόξενο, συνεργό στις κακουχίες που έπερνε η θεά στους αλαζόνες. Φθάνει εκεί ζωμένος από το δέος που εμφυσά η σκέψη, πως κι αυτούς ακόμα τους βαρβάρους βρήκε η οργή της και τους κατέστρεψε και βρίσκεται σ' έναν τόπο όπου αρμονικά παντρεύεται το

**Μια αγκαλιά μοσχάτες
βιολέτες μπορούν άραγε να
απαλύνουν τον καπιμό των
ξενιτεμένων Πακιστανών,
Ινδών και Αιγυπτίων που
εργάζονται στις
καππιέργειες του κάμπου;**

**Είναι γεγονός πως
όπως ο αρχαίος έτοι
και ο σύγχρονος
οδοιπόρος, όταν
φθάσει στον
Ραμνούντα, αντικρίζει
το ίδιο τοπίο, ένα τοπίο
πράσινο και γαλάνιο, με
τους χθαμαλούς
λόφους να αγκαλιάζουν
στοργικά την πεδιάδα
και τη θάλασσα να
γλύφει φιλήδονα την
ακτή.**

της ανθρώπινης μοίρας τον πλήρωνε, όπως έπρεπε, εξ ου και η επωνυμία της: "αδράτεια". Η ιδιότητα της Νεμέσεως ως τιμωρού της ύβρεως συνδέθηκε άρρηκτα με το μέγιστο ιστορικό γεγονός της Μάχης του Μαραθώνα. Η ήττα των Περσών που θεωρήθηκε ως τιμωρία της αλαζονικής συμπεριφοράς τους, αφού δεν δύστασαν να φέρουν μαζί τους έναν ογκόλιθο από παρία λίθο, για να τον στήσουν ως τρόπαιο για τη νίκη τους - τόσο βέβαιοι ήταν για την έκβαση του αγώνα τους εναντίον των Ελλήνων - προσέδωσε στη θεά αναμφισβήτητο κύρος κι έκανε γνωστό το δήμο του Ραμνούντα σε όλη την αρχαία Ελλάδα. Μέχρι τότε ο αρχαίος δήμος ήταν γνωστός μόνο για το φρούριό του που εξασφάλιζε τον έλεγχο στο θαλασσινό πέρασμα ανάμεσα στην Αττική και την Εύβοια, αφού από εκεί αναγκα-

στικά περνούσαν τα πλοία που μετέφεραν το στάρι και τα άλλα προϊόντα από τις αγορές της Μαύρης Θάλασσας, το Βόρειο και το Ανατολικό Αιγαίο, στην Αθήνα.

Επίλεκτοι στρατιώτες υπηρετούσαν τη στρατιωτική θητεία τους στο φρούριο του Ραμνούντα προσφέροντας αυφάλεια στους κατοίκους του, αλλά και σε όλη την Αττική. Κάθε χρόνο οι νεαροί ακρίτες έπαιρναν μέρος στα **Νεμέσεια**, τις γιορτές που διοργανώνονταν

τευσόταν από περίβολο, αλλά η ιδιοκτησία του δηλωνόταν με λίθινους όρους που έφεραν την επιγραφή ΗΡΟΣ ΤΟ ΉΙΕΡΟ (ορόσημο του iερού), βλέπουμε τα ερείπια δύο δωρικών ναών, ενός μικρού κι ενός μεγαλύτερου. Έχοντας συμβουλευτεί, πριν ξεκινήσουμε, τον Οδηγό του Υπουργείου Πολιτισμού γνωρίζουμε πως τα παλαιότερα, χρονικά, οικοδομήματα του iερού δεν σώθηκαν. Ούτε και ο ναός που ιδρύθηκε στις πρώτες δεκαετίες του

προς τιμήν της θεάς και τελούνταν στα τέλη Σεπτεμβρίου (5 του μήνα Βοηθομιώνος) ως λαμπαδηφόροι τιμώντας έτσι και τους εαυτούς τους και τις οικογένειές τους.

Το χωμάτινο δρομάκι που ξεκινά από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου και οδηγεί τα βήματά μας στο διάσημο iερό είναι τμήμα της Νότιας Οδού. Αριστερά και δεξιά το οριοθετούν οι ταφικοί περίβολοι ανωνύμων και επωνύμων κατοίκων της περιοχής, όπως ήταν συνήθεια κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους. Από τα ταφικά αυτά μνημεία σημαντικότερα είναι οι ταφικοί περίβολοι του Μενευτίδου, του Ευφράνορος και του Διοφαντίδου.

Στο iερό που, ας σημειωθεί, δεν προστα-

Τα ταφικά μνημεία εκατέρωθεν της Νοτίας Οδού ήταν κατασκευασμένα από ντόπιο λευκό μάρμαρο και δέσποζαν στην περιοχή όχι μόνο λόγω του μεγέθους τους, αλλά κυρίως λόγω των εξαιρετικών επιτυμβίων αναγλύφων που τα στόλιζαν. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ταφικός περίβολος του Ευφράνορος, ο οποίος πέθανε, σύμφωνα με το επίγραμμα που ήταν χαραγμένο στη βάση της στήλης που σώθηκε, σε ηλικία 105 ετών αφήνοντας πίσω του τρεις γενεές παιδιών.

бou αι. π.Χ. αλλά ούτε και ο πώρινος ναός δωρικού ρυθμού που τον διαδέχθηκε και κατατράφηκε από τους Πέρσες το 480-479 π.Χ. Από τους κατοπινούς ναούς που σώζονται αρχαιότερος είναι ο μικρός ναός που βρίσκεται νότια και κτίσθηκε στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. με λέσβια τοιχοδομία. Ήταν απλός κι

ανθρώπους όσο και ανάμεσα στους θεούς. Το ότι συλλατρευόταν με τη Νέμεση στον ιερό χώρο του Ραμνούντα μας είναι γνωστό από αναθηματικές επιγραφές. Εκείνο όμως που δεν είναι βέβαιο, είναι αν πράγματι της ανήκε ο μικρός ναός, αφού αυτό δεν μνημονεύεται πουθενά.

Τα ερείπια των δύο ναών του ιερού της Νεμέσεως. Αριστερά ο μεγάλος ναός, δεξιά ο μικρός (5ος αι. π.Χ.).

απέριττος και διατηρήθηκε έως τον 4ο αι. μ.Χ. ως θησαυρός και αποθήκη. Μέσα στο σηκό βρέθηκαν σημαντικά γλυπτά, όπως το άγαλμα της Ιέρειας Αριστονόης, ο έφηβος, ανάθημα του Λυσικλείδη, και άλλα, ορισμένα από τα οποία εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Το πιο φημισμένο βέβαια ήταν το άγαλμα της θεάς Θέμιδας, έργο του γλύπτη Χαιρεστράτου. Το ωραιότατο αυτό άγαλμα, ύψους 2,20 μ. που ήταν στηριγμένο σε βάση με την επιγραφή του αναθέτη, "Μεγαλής Μεγαλέους Ραμνούσιος", στάθηκε αιτία να θεωρηθεί πως ο μικρός αυτός ναός ανήκε στη θεά Θέμιδα, την κόρη του Ουρανού και της Γης, που φρόντιζε για την ηθική τάξη και το δίκαιο, τόσο ανάμεσα στους

Δίπλα στο μικρό ναό, προς βορράν, ορθώνταν ο διάσημος ναός ο αφιερωμένος στη Νέμεσι. Ήταν δωρικός, περίπτερος, με έξι κίονες στις στενές όψεις και δώδεκα στις μακρές. Διέθετε πρόναο με δύο κίονες σε παράσταση και οπισθόδομο και ήταν κατασκευασμένος από ντόπιο μάρμαρο. Χρονικά ανήκει στο τρίτο τέταρτο του 5ου αι. π. Χ. και θεωρήθηκε έργο του λεγόμενου "αρχιτέκτονος του Θησείου". Πρόκειται για ένα εκλεκτό αρχιτεκτονικά έργο, το οποίο όμως έμεινε ατελές προσφέροντας έτοι πολλά στοιχεία στη γνώση της τεχνικής της αρχαίας αρχιτεκτονικής.

Στο ευωτερικό του ναού και συγκεκριμένα στο βάθος του σηκού ήταν στημένο το λατρευ-

Άγαλμα της θεάς Θέμιδος, αφιέρωμα του Μεγακλέους Ραμνουσίου και έργο του επίσης Ραμνουσίου γλύπτη Χαιρεστράτου (τέλος 4ου αι. π.Χ.).
(Β. Πετράκου, "Ραμνούς", ΤΑΠΑ).

τικό άγαλμα της Νεμέσεως, κατασκευασμένο από παριανό μάρμαρο, γνωστό για τη διαφάνειά του που δίνει αυστηρή γοητεία στα έργα. Ο Παυσανίας ακολουθώντας την παράδοση που καλλιεργούσαν οι ίδιοι οι Ραμνούσιοι στην προσπάθειά τους να αποδώσουν περισσότερο χύρος στο ιερό απέδωσε το άγαλμα στο Φειδία, ενώ είναι γνωστό πως επρόκειτο για έργο του Αγοράκριτου, ενός από τους πιο ικανούς μαθητές του "θεϊκού γλυπτη". Μάλιστα η παράδοση αναφέρει πως ο Αγοράκριτος έφτιαξε το έργο προκειμένου να το υποβάλει σε διαγωνισμό με θέμα τη θεά

Αφροδίτη. Το έργο του άμως δεν βραβεύθηκε κι έτσι ο Αγοράκριτος, πειραματωμένος, το πούλησε ως άγαλμα της Νεμέσεως στους Ραμνούσιους. Λέγεται - κι αυτό γιατί το έργο καταστράφηκε εντελώς και μόνο οπόρτια κομμάτια του βρέθηκαν εδώ κι εκεί - πως ήταν πράγματι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς αν επρόκειτο για την Αφροδίτη ή την Νέμεση. Το άγαλμα στεκόταν πάνω σε βάση από μάρμαρο Διονύσου με ανάγλυφη στις τρεις πλευρές της την παράσταση της προσαγωγής της Ελένης στην πραγματική της μητέρα, τη Νέμεση, από τη Λήδα. Σύμφωνα με τη μυθολογία, η Νέμεσης αγαπήθηκε τρελά από τον Δία. Όσο άμως κι αν προσπαθούσε να αποκρούσει τον ερωτικό του οίστρο, τόσο ο Δίας την κυνηγούσε. Όσπου μια μέρα η Νέμεσης έφθασε στον Ραμνούντα και προκειμένου να μην την αναγνωρίσει ο διψασμένος για έρωτα Δίας μεταμορφώθηκε σε χήνα. Αυτός άμως, ο κυριολεκτικά "πατέρας των θεών και των ανθρώπων" "ος τα πάνθ' ορά" έγινε κύκνος και την έφθασε. Από την αναπόφευκτη ερωτική τους συνεύρεση γεννήθηκε ένα αυγό που είχε το χρώμα του γαλάζιου υάκινθου. Από αυτό το αυγό, που το επώασε η Λήδα, γεννήθηκε η Ελένη, η κατοπινή αφορμή του Τρωικού πολέμου που ταλάνισε τους Έλληνες. Άλλη παράδοση βέβαια μιλά για δίδυμα αυγά, από τα οποία γεννήθηκαν οι Διόσκουροι από το ένα, η Ελένη και ίσως και η Κλυταιμνήστρα από το άλλο. Το ιερό της Νεμέσεως, της θεάς που "νέμει", μιοιράζει δηλαδή στον καθένα ό,τι του ανήκει σύμφωνα με την αξία και τη θέση του και που επιβάλλει τη δικαιούση και καθορίζει με τρόπο αδυσώπητο τις ποινές σε όποιον δεν αναγνώριζε ότι την ευτυχία του τη χρωστούσε στην εύνοια των θεών, γνώρισε δόξα για αρκετούς αιώνες μετά την ίδρυσή του. Η καταστροφή του, γύρω στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ., από τους χριστιανούς και η λεηλασία των λίθων του από τους κατοίκους των γειτονικών οικισμών ήρθαν ως επιτέγασμα μιας σειράς αλλαγών που ξεκίνησαν από τα Ρωμαϊκά χρόνια. Το ιερό συνδέθηκε με τη λατρεία Ρωμαίων αυτοκρατόρων και ο μακήνας των τεχνών, Ηρώδης ο Αττικός, ο οποίος διέθετε μεγάλη κτηματική περιουσία στην περιοχή του Μαραθώνα, έκανε στον ιερό του χώρο πολλές αφιερώσεις προτομών σπουδαίων κατ' αυτόν

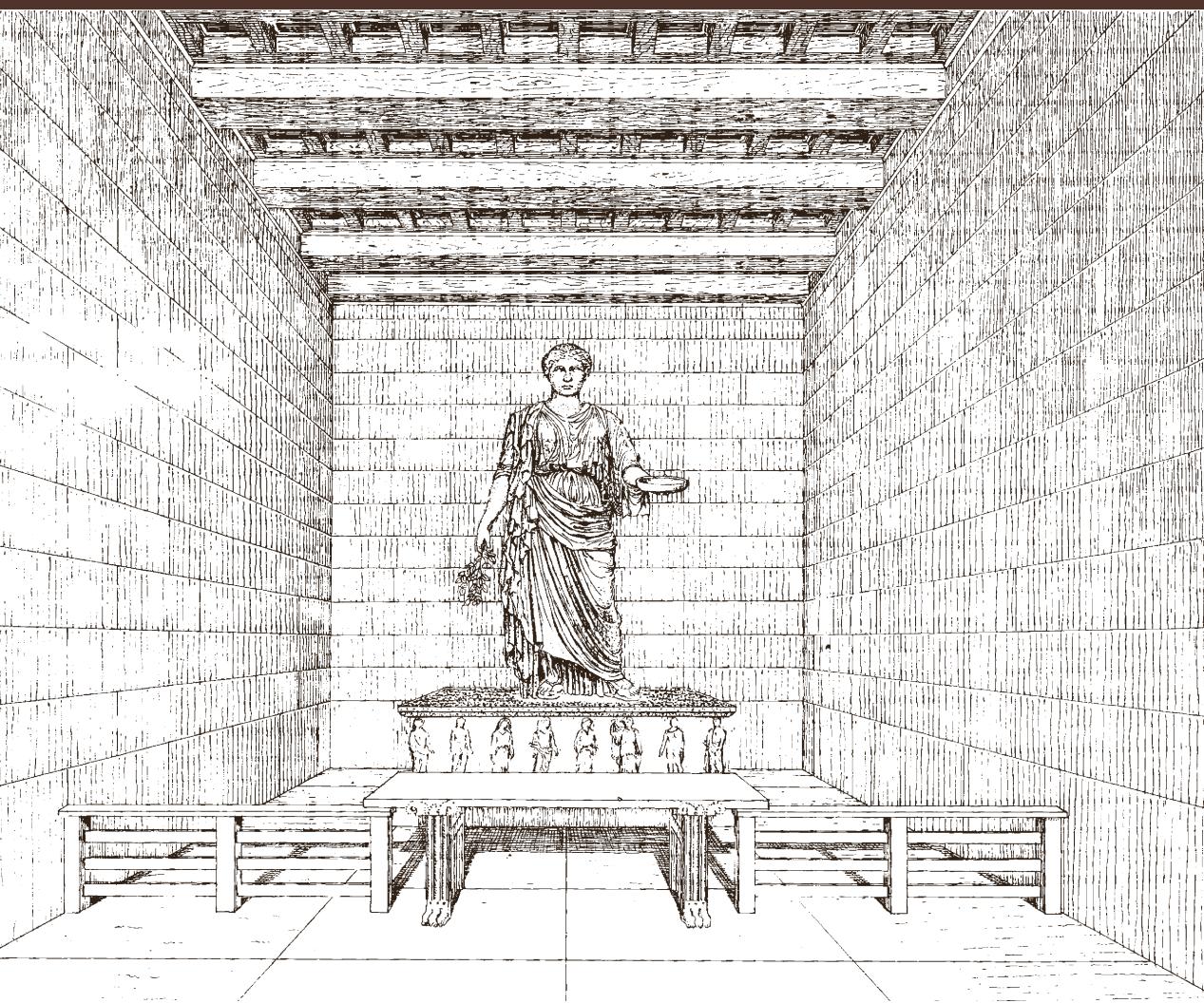
ανδρών.

Με την επικράτηση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του ανατολικού ϕωμαϊκού κράτους και ιδιαίτερα με το διάταγμα της 13ης Ιουλίου του 399, του αυτοκράτορα Αρκαδίου, που διέτασε την καταστροφή, χωρίς πολύ, πολύ θόρυβο και ταραχή, των όρθιων ναών που βρίσκονταν στην εξοχή ("si

Ο θριγκός του μεγάλου ναού της Νεμέσεως (5ος αι. π.Χ.) δεν αναστηλώθηκε με τον συνήθιτο τρόπο που παρατηρεί κάποιος σε όλα τα άλλα αρχαία οικοδομήματα της Ελλάδας. Η αποκατάστασή του έγινε σε στεγασμένο χώρο και δεν επιχειρήθηκε καμιά συμπλήρωση σε ό,τι λείπει, παρά μόνον οι απαραίτητες συγκολλήσεις των μικρών θραυσμάτων. Ούτε τα μέρη συνδέθηκαν μεταξύ τους κι όλα αυτά για να υπάρχει η δυνατότητα να συμπληρώνεται το μνημείο αενάως (Β. Πετράκου, "Ραμνούς", ΤΑΠΑ).

qua in agris templa sunt, sine turba ac tumultu diruantur"), οι χριστιανοί επιδόθηκαν σε σιωπηρές καταστροφές που είχαν στόχο και το ναό της Νεμέσεως. Είναι προφανές πως καθόλου δεν υπολόγιζαν την οργή της θεάς, αφού επιδόθηκαν στην κατεδάφιση του ναού της, το θρυμματισμό των μελών του, αλλά και του αγάλματος της Νεμέσεως και της βάσης του. Βέβαια, το υλικό, το οποίο κομματιασμένο υκορπίστηκε στον περιβάλλοντα χώρο, χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια για την κατασκευή χριστιανικών ναών στη γύρω περιοχή. Οι νεότερες έρευνες του Β. Πετράκου στέφθηκαν με επιτυχία, καθώς βρέθηκαν, συγκεντρώθηκαν και συντηρήθηκαν όλα τα υκορπισμένα κομμάτια του ναού, του αγάλματος και της βάσης του. Το άγαλμα όμως δεν στάθηκε δυνατό να αποκατασταθεί, έτσι μόνο υχεδιαστικά μπορούμε να το δούμε. Η βάση του είναι υχεδόν πλήρης, όπως προείπαμε, και ο επισκέπτης έχει την ευκαιρία να τη δει σε ειδική αίθουσα στο Ραμνούντα, εάν βέβαια είναι εφοδιασμένος με την ειδική άδεια που εκδίδει η Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Η αίθουσα βρίσκεται ανατολικά του iερού της Νεμέσεως και διαθέτει, εκτός από τη βάση, τον αναστηλω-

μένο θρηγκό και το δυτικό αέτωμα του μεγάλου ναού της Νεμέσεως, το μεγάλο ναΐσκο του περιβόλου του Μενευτίδου και το ναΐσκο του περιβόλου του Πυθάρχου.

Από εκεί που τελειώνει το ιερό αρχίζει η Βόρεια Οδός που οδηγεί στο φρούριο, στο οποίο, όπως φαίνεται, χρωστούσε ο Ραμνούντας κατά μεγάλο μέρος τη φήμη του. Η οχυρή αυτή κτηριακή εγκατάσταση αποτελούσε αναμφισβήτητη πηγή πλούτου κι αιτία συνάθροισης στη ΒΑ γωνιά της Αττικής πολλών ανθρώπων. Του λόγου το αληθές αποδεικνύει το γεγονός ότι, όταν με τη ρωμαϊκή κατάκτηση το φρούριο έπαιψε να έχει την αίγλη που είχε άλλοτε, άρχισε ο οικονομικός

Αναπαράσταση του εσωτερικού του σποκού του μεγάλου ναού της Νεμέσεως. Εμπρός η ιερή τράπεζα, στο βάθος το άγαλμα της Θεάς, έργο του Αγοράκριτου, πάνω στη διακοσμημένη με ανάγλυφη ζωφόρο βάση του.
(Β. Πετράκου, "Ραμνούς", ΤΑΠΑ).

μαρασμός, η αραιώση του πληθυσμού, ακόμα και ο ξεπεσμός του ιερού που σταμάτησε να αποτελεί πόλο έλξης των πιστών που έρχονταν έως εδώ, για να προσφέρουν τα δώρα τους.

Το ιερό της Νεμέσεως, της Θεάς που "νέμει", μοιράζει δηλαδή στον καθένα ό,τι του ανήκει σύμφωνα με την αξία και τη θέση του και που επιβάλλει τη δικαιοσύνη και καθορίζει με τρόπο αδυσώπητο τις ποινές σε όποιον δεν αναγνώριζε ότι την ευτυχία του τη χρωστούσε στην εύνοια των θεών.

Το αριστερό τμήμα της πρόσθιας όψης της βάσης του αγάλματος της Νεμέσεως (5ος αι.π.Χ.)

(Β. Πετράκου, "Ραμνούς", ΤΑΠΑ).

Η οικοδόμηση του φρουρίου στις τελευταίες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. και ο μόνιμος ή προσωρινός καταυλισμός αιθηναϊκού στρατού σ' αυτό αποτελεί, έως τον 1ο αι. π.Χ., κύριο στοιχείο της ιστορίας του Ραμνούντα και της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής του. Τα αιθηναϊκά "περιπόλια" και οι "έφηβοι" (4ος αι. π.Χ.) έδωσαν τη θέση τους σε άλλα στρατιωτικά σώματα με διάφορες ονομασίες (πρώτες δεκαετίες του 3ου αι. π.Χ.) κι αυτά στους μισθοφόρους των Μακεδόνων (μακεδονική κατοχή της Αττικής).

Το ένδοξο φρούριο είναι ορατό από το πλάτωμα του ιερού, καθώς είναι χτισμένο πάνω σε λόφο, ο οποίος περιβάλλεται από ιχνούς τείχος, μήκους 800 περίπου μέτρων και κατασκευασμένο από μεγάλες μαρμαροπλίνθους. Βέβαια, δεν είναι επισκέψιμο, καθώς η αναυκαφική έρευνα σ' αυτό συνεχίζεται, γι' αυτό κι εμείς περιορισθήκαμε στα στοιχεία που δίνει το δίτομο έργο του Β. Πετράκου "Ο Δήμος του Ραμνούντα". Στο φρούριο οδηγεί η Βόρεια Οδός που καταλήγει στη νότια πύλη, που ήταν και η κύρια. Η οδός αυτή, όπως και η Νότια, ήταν πλαισιωμένη με πολυτελή ταφικά μνημεία.

Άλλες πύλες, μικρότερες, ήταν η βόρεια, μέσω

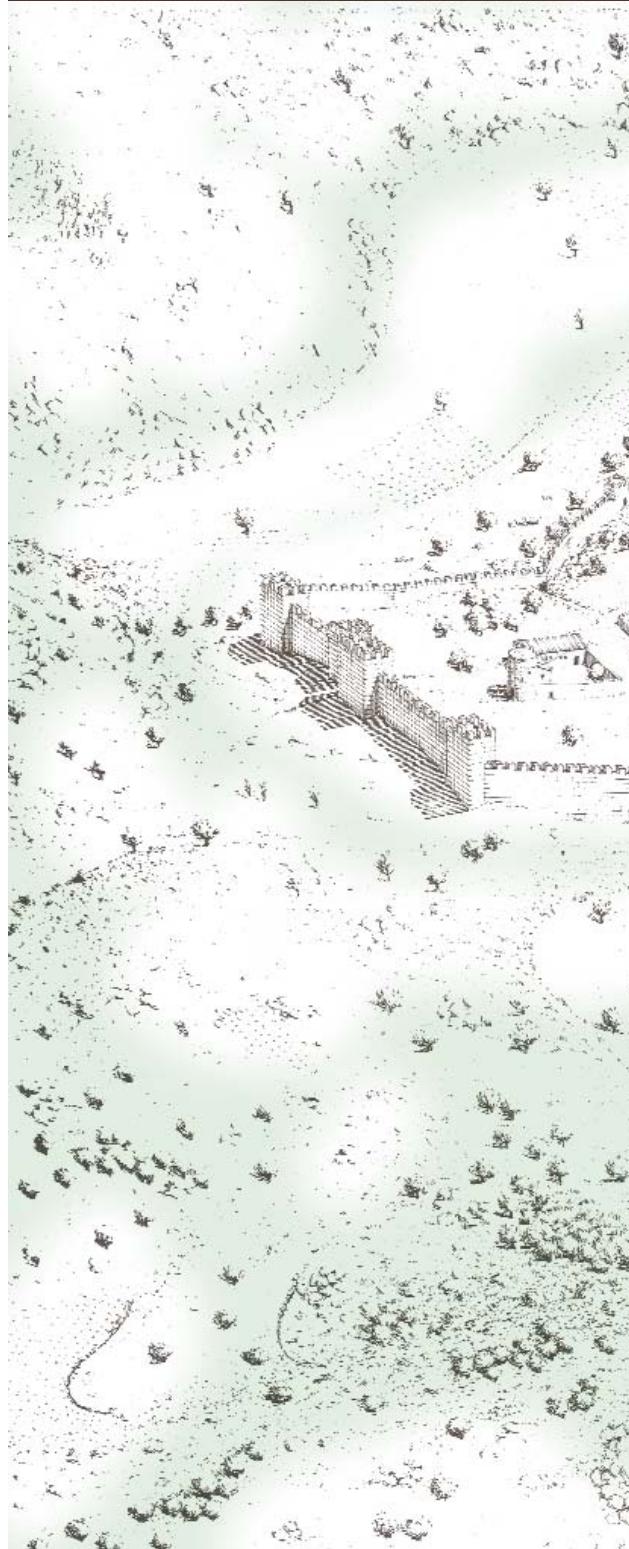

**Αναπαράσταση του φρουρίου του Ραμνούντος. Κάτω δεξιά το ανατολικό πιμάνι, πάνω δεξιά το δυτικό.
(Β. Πετράκου, "Ραμνούς", ΤΑΠΑ).**

Από εκεί που τελειώνει το ιερό αρχίζει η Βόρεια Οδός που οδηγεί στο φρούριο, στο οποίο, όπως φαίνεται, χρωστούσε ο Ραμνούντας κατά μεγάλο μέρος τη φήμη του.

της οποίας έφθανε κανείς από την ακρόπολη στη θάλασσα, η δυτική και στο πλάι της η δυτική πυλίδα. Αμέσως μετά τη νότια πύλη, ανατολικά και δυτικά, υπήρχαν οικήματα που σχημάτιζαν ένα στενό διάδρομο μήκους 20 μ. και πλάτους 2,60-3 μ. Ο διάδρομος αυτός ήταν τμήμα του αμυντικού συστήματος του φρουρίου. Ο εχθρός που θα εισχωρούσε δεν θα βρισκόταν σε χώρο ανοικτό, αλλά σε στενό όπου θα δεχόταν κτυπήματα από υψηλά και θα πιεζόταν από τους νέους εισβολείς. Βόρεια του συγκροτήματος αυτού ήταν το γυμνάσιο, προορισμένο να πλέσει καλογυμνασιμένα ανδρικά κορμιά, να καλλιεργήσει "καλούς" στρατιώτες. Επειδή όμως οι φύλακες του άκρου δεν έφθανε μόνο να είναι "καλοί", αλλά και "αγαθοί", για να διακρίνονται τις αξίες και τα ιδανικά και να πολεμούν συνειδητά γι' αυτά κι όχι κατά παραγγελίαν, βόρεια του γυμνασίου απλωνόταν το θέατρο. Εδώλια δεν υπήρχαν, αλλά οι στρατιώτες δεν είχαν ανάγκη. Συνηθισμένοι στις ελλείψεις ανέσεων, όπως αρμόζει σε ανθρώπους που εκπαιδεύονται για να υπερασπισθούν την πατρίδα τους ακόμα και κάτω από τις πιο αντίξοες συνθήκες χρησιμοποιούσαν την ήρεμη πλαγιά, βόρεια των θρόνων, για να ταξιδέψουν μέσα από τα είδη του δράματος στους άγνωστους κόσμους της ψυχής και του μυαλού των ανθρώπων.

Γύρω από το γυμνάσιο και το θέατρο είχαν ανεγερθεί πολλά οικοδομήματα. Ανάμεσά τους ήταν και τα ιερά του Διονύσου Ληναίου και του Ήρως Αρχηγέτου, ο οποίος, κατά

πάνταν πιθανότητα, ήταν ο Νεανίας, αδελφός της Οινόνης. Υπήρχαν όμως και αρκετά δημόσια κτίρια. Στο υψηλότερο σημείο του λόφου βρίσκονταν οι εγκαταυτάσεις των στρατιωτικών. Μακάρι να μπορούσε ο επισκέπτης να ανέβει στην κορυφή του, γιατί απ' αυτό το σημείο η θέα των δύο λιμανιών, του ανατολικού που το έχουν καλύψει οι επιχώσεις και του δυτικού με το εκκλησάκι της Αγίας Μαρίνας που θα αντικρίσει είναι εξαιρετική. Και ίνως, αν κλείνει τα μάτια του, να ακούσει τα παραγγέλματα εκείνων που ναινοχούσαν τα πολεμικά πλοιά που περιπολούσαν το νότιο Ευβοϊκό ή εκείνων που φόρτων και ξεφόρτωναν τα εμπορεύματα που προορίζονταν για την Αθήνα και τα γύρω νησιά. Από την ανατολική πύλη ένας στενός λιθό-

μένο στον ήρωα γιατρό Αριστόμαχο, ο οποίος γύρω στον 4ο αι. π.Χ. υποσκελίσθηκε από τον Αμφιάραο, τον γνωστό ιατρό που λατρευόταν στο γειτονικό ιερό του Ωρωπού. Ο Αμφιάραος ως πιο διάσημος επέβαλε κι εδώ τη λατρεία του.

Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος ήταν η αιτία οικοδόμησης εκεί στην ήρεμη παραλία του Ραμνούντος, σε απόσταση 600 περίπου μέτρων από το ιερό της Νεμέας, του φρουρίου, το οποίο, εκτός από τον κύριο προορισμό του, τη φύλαξη δηλαδή του Ευβοϊκού και την εξασφάλιση του ελεύθερου πλου των αθηναϊκών πλοιών που μετέφεραν σιτάρι από την Εύβοια στον Πειραιά, προστάτευε επίσης το κύριο μέρος του οικισμού του δήμου Ραμνούντος και ήταν η έδρα του στρατηγού της

στρωτος δρόμος οδηγεί πίσω, στο θέατρο. Αμέσως μετά την πύλη υπάρχει ένα οίκημα με αυλή και πηγάδι. Κατά πάνταν πιθανότητα ήταν το πυλώνιον, η έδρα του πυλωδού, του παρατηρητή δηλαδή και στα δυτικά του ένα τετράγωνο κτίριο αποδίδεται στο ναό της Αφροδίτης Ήγεμόνης.

Βορειοδυτικά της νότιας πύλης του φρουρίου, πάνω στους βράχους του λόφου, βρίσκονται τα ερείπια ενός ακόμα ιερού. Ήταν αφερεω-

Τα ερείπια ποληών σπιτιών και οικημάτων που σώζονται πολύ κοντά στους ναιούς φανερώνουν την έντονη δραστηριότητα που είχε το ιερό στα χρόνια της ακμής του και κυρίως το ότι βρισκόταν στο κέντρο ενός πολυσύχναστου μικρού οικισμού.

παραλίας, ο οποίος διοικούσε το τμήμα της Αττικής που εκτεινόταν από τα σύνορα του Ωρωπού προς δυσμάς έως το Σούνιο προς Ανατολάς. Κατά το Χρεμωνίδειο Πόλεμο (267-261 π.Χ.) ο Ραμνούντας αντιστάθηκε στα στρατεύματα του Μακεδόνα βασιλιά, Αντιγόνου Γονατά, δεν απέψυγε όμως τη μακεδονική κατοχή η οποία τερματίσθηκε το 229 π.Χ.. Ωστόσο, από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. η

**Το επιτύμβιο ανάγλυφο του περιβόλου του Μενεστίδου στο οποίο εικονίζονται πέντε από τα μέλη της οικογένειάς του (άριστο του 4ου αι. π. Χ.).
(Β. Πετράκου, "Ραμνούς", ΤΑΠΑ).**

σημασία του Ραμνούντα σταδιακά μειώνεται, για να φθάσει σιγά - σιγά στην περιθωριοποίησή του.

Σήμερα, όλα είναι έρημα. Όχι μόνο στο χώρο του ιερού και του φρουρίου που έχουν έκταση περίπου 1000 στρέμματα, αλλά και σε όλη την περιοχή που περικλείεται δυτικά από τα βουνά Αγριλέζα, Σκάρπα, Μάλι Σέρκη, Ταμπούρι και Μπρέκ Ντιάθ και ανατολικά από τα βουνά Μάλεζι και Τσουγκάρι. Η περιοχή αυτή που έχει έκταση 4000 στρέμματα έχει χαρακτηρισθεί ως χώρος ιδιαίτερου φυσικού καλλους και χρησιμοποιείται αποκλειστικά και μόνο για καλλιέργειες αμπελιών, ελιών και οπωροκηπευτικών. Το μεγαλύτερο μέρος της ανήκει στους κατοίκους του Γραμματικού κι ένα μικρό στους κατοίκους του Καπανδριτίου.

Η Αυπελούργια στον Ραμνούντα

A

νέκαθεν, ο τόπος ήταν ξηρός και γι' αυτό ήταν πρόσφορος στις αμπελοκαλλιέργειες. Είχε φροντίσει γι' αυτό εκείνος ο τρελούτσικος θεός, ο Διόνυσος, που απάλλασσε τους ανθρώπους από τις έγνοιες και τα βάσανα ("Λύσιος") και ανέτρεπε τα καθιερωμένα.

Ο πλάνητας γιος του Δία και της Σεμέλης, μετά τη Βοιωτία, πατρίδα της μητέρας του, ήρθε στην Αττική, τον καιρό που στην Αθήνα βασίλευε ο Πανδίονας, ο γιος και διάδοχος του ξακουστού βασιλιά Εριχθόνιου. Το Διόνυσο φιλοξένησε με μεγάλη προθυμία ο Ικάριος που ζούσε μαζί με την κόρη του, Ηριγόνη, στο δίμυο της Ικαρίας (σημ. Διόνυσος). Ευχαριστημένος ο θεός, για να τον ανταμείψει, του χάρισε ένα αυκί που ήταν γεμάτο μ' ένα αρωματικό υγρό που το έλεγαν κρασί και κλαδιά με τυακατιά σταφύλια. Αφού του έδειξε πώς να παράγει το κρασί, τον παρότουνε να διαδώσει και σε άλλα μέρη το ποτό που έφερνε ευθυμία και χαρά σε όποιους το δοκίμαζαν κεκραμένο (ανακατεμένο με νερό δηλαδή). Φρόνιμος ο Ικάριος φόρτωσε το κρασί του Διονύσου πάνω σε μια άμαξα και ξεκίνησε μαζί με την κόρη του και τη σκύλα τους Μαίρα, για να πάνε να διαδώσουν το καινούργιο ποτό. Κοντά στην Αθήνα συνάντησε μερικούς βιοσκούς και τους έδωσε να δοκιμάσουν το δώρο του θεού. Οι βιοσκοί το ήπιαν άκρατο (χωρίς νερό). Το κρασί, δυνατό καθώς ήταν, τους δημιουργήσε αρχικά ωραιότατη διάθεση και κατόπιν τους βύθισε σ' έναν μακάριο ύπνο. Οι δικοί τους δεν κατάλαβαν ότι οι βιοσκοί ήταν κοιμημένοι, αντίθετα θεώρησαν ότι ο Ικάριος τους έδωσε φαρμάκι και τους δηλητηρίασε. Θύμωσαν και σκότωσαν τον Ικάριο με τα ρόπαλά τους. Την επόμενη ημέρα, όταν οι βιοσκοί ξύπνησαν και κατάλαβαν τι είχε γίνει, έθαψαν, καθώς λένε ορισμένοι, το άψυχο κορμί του Ικάριου κάτω από ένα δένδρο. Κάποιοι άλλοι λένε πως πέταξαν το πτώμα σ' ένα πηγάδι. Η Ηριγόνη που δεν ήταν μάρτυρας των πεπραγμένων, μάταια έψαχνε να βρει τον πατέρα της. Η σκύλα όμως την οδήγησε στο μέρος που τον είχαν θάψει οι βιοσκοί και με τα ουρλιαχτά της, της έδειξε πού ακριβώς βρισκόταν το νεκρό σώμα του άτυχου Ικάριου. Απελπισμένη η Ηριγόνη κρεμάστηκε από ένα δένδρο και πέθανε. Ο Διόνυσος τιμώρησε τους Αθηναίους ρίχνοντας τρέλα στις νεαρές Αθηνίδες που άρχισαν να κρεμούνται από τα δένδρα μιμούμενες την πράξη της δύντυνης Ηριγόνης. Από το κακό έσωσε την πόλη ο Απόλλωνας που υπέδειξε στους Αθηναίους να κάνουν θυσίες στον Ικάριο και την Ηριγόνη, οι οποίοι, αμέσως μετά το θάνατό τους, μεταμορφώθηκαν σε αυτερισμούς, η Ηριγόνη στην Παρθένο και ο Ικάριος στον Αρκτούρο. Κι όσο για τη σκύλα Μαίρα αυτή μεταμορφώθηκε στον αυτερισμό του Κυνός. Ο θεός του φωτός συνέστησε επίσης στους Αθηναίους να στήσουν ιερό στο Διόνυσο, για να τον εξευμενίσουν κι αυτοί το έπραξαν υπέρ του δέοντος. Ένας μεγάλος αριθμός ιερών στήθηκαν σε διάφορα σημεία της Αττικής κι ένα από αυτά,

"Η ποικιλία
Σαββατιανό δίνει
σταφύλια μετρίου ή
μεγάλου μεγέθους,
συνήθως
κυανινδροκωνικού
σχήματος,
πυκνόρραγα, με
ράγες σφαιρικές,
μετρίου μεγέθους,
κιτρινόλευκες"
(Κ. Γ. Δημητράκης,
"Αμπελουργία").

αφιερωμένο στο Διόνυσο Ληγαίο, συναντάμε και στον Ραμνούντα. Η ιστορία του Ικάριου είναι ένας μύθος που απηχεί μια πραγματικότητα: τη διάδοση της καλλιέργειας της αμπέλου και την παρασκευή του κρασιού και στην Αττική και ιδιαίτερα στην ανατολική πλευρά της, στην περιοχή όπου βρισκόμαστε δηλαδή. Ο Ικάριος, η Ήριγόνη, ο θάνατός τους, η οικύλα Μαίρα, η τιμωρία των Αθηναίων από το Διόνυσο, συνδέονται με τον κύκλο της βλάστησης: την ανάστασή της την άνοιξη και το θάνατό της το καλοκαίρι από την επίδραση του καύσωνα.

Στον άνυδρο κάμπο του Αιγαίκουν, όπως και στην υπόλοιπη Αττική, η ποικιλία των σταφυλιών που καλλιεργούνται ανέκαθεν είναι το Σαββατιανό ή Σαββαθιανό. Η ποικιλία αυτή, γνωστή και με τα ονόματα Σταματιανό, Σακέικο, Κουντούρα αντιπροσωπεύει την Εύβοια και τη Βοιωτία και λίγο στις δυτικές Κυκλαδες, τη δυτική Πελοπόννησο, τη δυτική Κρήτη, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, αποτελεί δε την πιο γνωστή ποικιλία οιναμπέλου. Η πλήρης ωρίμανση της τοποθετείται από τα μέσα του Σεπτέμβρη έως τα μέσα του Οκτωβρίου. "Παλαιότερα, όλοι οι οινοπαραγωγοί, σήμερα, ελάχιστοι ηλικιωμένοι" θα μας πει ο κ. **Ισίδωρος Μέχης**, κτηματίας από το Γραμματικό, "μέσα στα βαρέλια όπου ζυμωνόταν ο μούστος προσέθεταν ρητίνη που την έπαιρναν από τα πεύκα που αφθονούν ακόμα και σήμερα στην περιοχή. Η ρητίνη από τη μια λειτουργούσε ως συντηρητικό και από την άλλη εξουδετερώνε τη βαριά μινωαδιά του παραγόμενου κρασιού που ονομαζόταν ως εκ τούτου ρητινίτης οίνος ή το πιο σύνηθες, **ρετσίνα**, κρασί ταντισμένο απόλυτα με τις κρασοκατανύξεις στα γνωστά ταβερνάκια της παλιάς Αθήνας". "Εδώ και αρκετά χρόνια δεν προσθέτουμε πλέον ρητίνη" αναφέρει η κ. **Ασημίνα Φράγκου**, οινοπαραγωγός και ιδιοκτήτρια ενός πολύ ξεχωριστού οινοποιείου στα Σπάτα Αττικής, που έχει την ονομασία "Κτήμα Φράγκου" και συνταιριάζει ιδανικά την τεχνολογία και την παραδοσιανή. "Η ποικιλία Σαββατιανό έχει να αναδειξει λεπτά και διακριτικά αρώματα φρούτων και εσπεριδοειδών, τα αναδεικνύει όμως με τη βοήθεια της τεχνολογίας, η οποία παλιά έλειπε. Φαντασθείτε πως παλιά, για να κατεβάζουν τη θερμοκρασία κατά τη ζύμωση έβαζαν πάνω στα τεράστια ξύλινα βαρέλια βρεγμένες λινάτσες. Σήμερα διαθέτουμε δεξαμενές με διπλό τοίχωμα, στο οποίο κυκλοφορεί ψυγμένη γλυκόλη, για να κατεβάζουμε τη θερμοκρασία του μούστου και να δίνουμε έτσι τη δυνατότητα να αναπτυχθούν οι μύκητες που δίνουν τα ωραία αρώματα στο κρασί. Όταν τελειώσει η ζύμωση του λευκού κρασιού, το τοποθετούμε στην ισθμερημ δεξαμενή, κατεβάζουμε τη θερμοκρασία στους -50°C και το κρασί παραμένει εκεί για δέκα ημέρες. Με τον τρόπο αυτό καταβυθίζονται τα άλατα που διαφρετικά θα δημιουργούνται ίζημα στο κάτω μέρος των μπουκαλιών. Στη συνέχεια παίρνουμε από πάνω το καθαρό κρασί, το φιλτράρουμε και το εμφιαλώνουμε. Επειδή όμως το κρασί είναι ζωντανός οργανισμός και όλη αυτή η διαδικασία το ταλαιπωρεί, μετά την εμφιάλωση τοποθετούμε τα

**Αγανακτισμένοι
είναι οι κάτοικοι του
Γραμματικού με την
πολιτεία που
χαρακτήρισε το
Ραμνούντα ως χώρο
ιδιαίτερου φυσικού
κάλπους και τους
στέρησε έτσι το
δικαίωμα να κτίσουν
στην περιοχή. Εμένα
όμως με εξόργισε η
έπλειψη
υδροδότησης στον
αξιοσήμαντο
αρχαιοπογικό χώρο.**

μπουκάλια σε σκοτεινό μέρος και σε ύπτια θέση, ώστε να βρέχεται ο φελλός, τουλάχιστον για έξι μήνες. Αυτό βοηθά το κρασί να ξεκουραστεί και να αναδείξει καλύτερα τα αρώματά του. Το Σαββατιανό, όπως και κάθε λευκό κρασί, πρέπει να πάνεται φρέσκο, δηλαδή ένα με δύο χρόνια από την παραγωγή του κι αυτό γιατί έχει μικρή διάρκεια ζωής εν αντιθέσει με τα κόκκινα κρασιά, τα οποία όσο περνάει ο καιρός, τουλάχιστον για μια δεκαετία, κάθε χρόνος που περνά τα κάνει και καλύτερα. Επίσης, παρουσιάζει, κατά τη διατήρησή του, μεγάλη εναυσθησία στις υψηλές θερμοκρασίες του καλοκαιριού που προκαλούν αλλοίωση του χρώματός του, αλλά και της γεύσης του, η οποία μπορεί να μην είναι δυσάρεστη, δεν είναι όμως η φυσική του γεύση".

Το ενδιαφέρον είναι πως το Σαββατιανό είναι μια ποικιλία υψηλής παραγωγικότητας ακόμα και υπό δυσμενείς συνθήκες περιβάλλοντος - αρκεί να το περιποιείται κανείς σωστά - γι' αυτό και μέχρι πριν από λίγα χρόνια καλλιεργείτο εντατικά και σε μεγάλες εκτάσεις στην άνυδρη γη του Ραμνούντα. Τα τελευταία χρόνια όμως οι καλλιεργητές δεν ανανεώνουν τα γέρικα αμπέλια με καινούργια, αν και ο Πρόεδρος της Κοινότητας Γραμματικού, ο κ. Θ. Δημητράκης, μας είπε πως η ΕΟΚ επιδοτεί τις ποικιλίες σταφυλιών γαλλικής προέλευσης. Αντιθέτως, φυτεύουν ελιές, άνθη και πολλά οπωροκηπευτικά, τα οποία οικονομικά συμφέρουν περισσότερο, όπως μας είπαν οι κ. Θ. Μάμαλης και Π. Σαφράς, φανερά αγανακτισμένοι με την πολιτεία που τους στερεί τη δυνατότητα να χτίσουν στην περιοχή. Ο περίπατος στο Ραμνούντα που μπορεί να ξεκινήσει από τον αρχαιολογικό χώρο και να τελειώσει στους χθαμαλούς λόφους με τα πεύκα και τα αγριολούλουδα ή στον κάμπο με τα αμπέλια, τις ελιές

**Αρχαιολογικός
χώρος Ραμνούντας
Επισκέψιμος
Καθημερινά.
8.30 π.μ. - 17.00 μ.μ.
Δευτ. κλειστά -
(τηλ. 02940/63477).**

**Κτήμα Φράγκου,
Κ. Παλαμά 21,
Σπάτα Αττικής,
τηλ. 010/ 6632087,
010-6633940.**

και τις δεκάδες καλλιεργήσιμες ποικιλίες ανθέων ή αντίθετα, να αρχίσει από τον κάμπο και να τελειώσει στο ιερό της Νεμέσεως, συνιστά ελεξίριο ζωής για τους ταλαιπωρημένους Αθηναίους, οποιαδήποτε εποχή του χρόνου κι αν επιλέξουν να επισκεφτούν την περιοχή. Και την άνοιξη που το πράσινο των φυτών δημιουργεί έντονη αντίθεση με το καυτανό της γης, δείγμα υγείας και νιότης, και το καλοκαίρι που ο τόπος χρυσίζει από τα στάχυα και το χώμα αχνίζει από την ανυπόφορη ζέστη και την αναπόδραστη λειψυδρία και το φθινόπωρο με τις γλυκές αποχρώσεις που παίρνουν τα φύλλα των δένδρων και των φυτών και το χειμώνα που όλα ησυχάζουν, για να πάρουν δύναμη να ξεκινήσουν και πάλι τον αγώνα από την αρχή, την επόμενη άνοιξη. Είμαι σύγουρη πως αρκεί μία και μόνο επίσκεψη, για να ερωτευθούν έναν τόπο από τους ελάχιστους που απέμειναν στην Αττική με αρώματα και χρώματα μιας άλλης εποχής, τον οποίο πολιτεία και πολίτες επιβάλλεται να προστατεύσουν πάντη θυσία.

Βιβλιογραφία

- ♦ Παυσανίου, "Ελλάδος Περιήγησις", I, 33, 2.
- ♦ Πετράκος Β., 1991, "Ραμνούς", Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων (ΤΑΠΑ).
- ♦ Πετράκος Β., 1999, "Ο Δήμος του Ραμνούντος", I. Τοπογραφία, II. Επιγραφές, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήναι.
- ♦ Φωκά Ι., Π. Βαλαβάνης, 1994, "Περίπατοι στην Αθήνα και στην Αττική. Τόποι - Θεοί - Μνημεία", εκδ. Κέδρος.

**Χαρακτηριστικό,
αλλά και μοναδικό,
σήμερα, δείγμα
μεσογείτικης
αρχιτεκτονικής
συνιστά το
οινοποιείο της
Ασημίνας Φράγκου
που η ηπεικία του
ξεπερνά τα 230
χρόνια. Η κ.**

**Φράγκου διατίρποσε
τη μεγάλη καμάρα
τόσο στο "Μεγάλο
δωμάτιο", το σαλόνι
του αρχοντικού όσο
και στο χώρο του
πατητηριού. Στον
ατμοσφαιρικό αυτό
χώρο
φιλοξενούνται
σήμερα ποικίλες
εκδηλώσεις.**

